

Revolution Studies
Volume 3, No. 6, Autumn & Winter 2025 (Serial 6)

A Comparative Study of the Nature of the Protests in Iran From 2009 to 2019

Ghorbanali Ghorbanzadeh Savar¹

Mohamad Kamkari²

[DOI :10.22034/fademo.2025.531804.1125](https://doi.org/10.22034/fademo.2025.531804.1125)

Abstract

Social and political transformations often emerge through popular protests, reflecting public discontent and structural weaknesses in political and social systems. In Iran, the period from 2009 to 2019 witnessed three major protest waves: the Green Movement (June 2009), the December 2017–January 2018 unrest, and the November 2019 protests triggered by a sudden fuel price hike. This study examines their core similarities and differences, hypothesizing an evolution in nature—from political to economic, and ultimately socio-economic. Using a descriptive-analytical and comparative library-based approach, the research draws on media reports and academic sources. The 2009 protests were primarily political, centered in Tehran and major cities, led by urban youth, students, and the middle class demanding electoral legitimacy and civil rights. In contrast, the 2017- 2018 protests arose from economic grievances—unemployment, corruption, and inflation- and were leaderless, non-ideological, and rooted in marginalized urban and provincial areas. Participants were largely workers and unemployed youth. The 2019 protests, sparked by a sudden fuel price increase, rapidly spread across 24 provinces—including small towns and rural regions—expressing deep socio-economic frustration. Comparative analysis reveals a clear shift: early protests emphasized political rights, while later ones focused on economic survival. Geographically, unrest expanded from 8 provinces in 2009 to 24 in 2019. Findings indicate that socio-economic distress has become the main driver of instability. The study concludes that unmet livelihood demands increasingly fuel mass dissent. It recommends that Iranian authorities prioritize structural economic reforms, reduce corruption, strengthen social protections, and enhance transparency in decision-making to restore public trust and prevent future cycles of unrest.

Keywords: Protests, government, society, political slogans, political legitimacy.

1. Associate Professor, Department of Political Science, Imam Khomeini International University, Qazvin, Iran. ghorbanzadeh@soc.ikiu.ac.ir

2. PhD student in Political Science, Faculty of Social Sciences, Imam Khomeini International University, Qazvin, Iran (Corresponding author). mohamadkamkari@gmail.com

بررسی مقایسه‌ای ماهیت اعتراض‌های ۱۳۸۸ تا ۱۳۹۸ ایران

قربانعلی قربانزاده سوار^۱

DOI : 10.22034/fademo.2025.531804.1125

محمد کامکاری^۲

چکیده: تحولات اجتماعی و سیاسی در جوامع انسانی گاهی در قالب اعتراض‌های مردمی بروز می‌یابد؛ اعتراض‌هایی که افزون بر بازتاب نارضایتی عمومی، آینه‌ای از چالش‌های ساختاری نظام‌های سیاسی و اجتماعی نیز هستند. ایران نیز در بازه زمانی ۱۳۸۸ تا ۱۳۹۸ شاهد چنین تحولاتی بوده است. سؤال اصلی پژوهش این است: اعتراض‌های ایران در سال‌های ۱۳۸۸ تا ۱۳۹۸ چه شباهت‌ها و تفاوت‌های ماهوی با یکدیگر دارند؟ فرضیه پژوهش آن است که ماهیت اعتراض‌ها از سیاسی به اقتصادی و سپس به ترکیبی از مطالبات اقتصادی- اجتماعی تغییر یافته است. روش پژوهش، تحلیلی- کتابخانه‌ای و مبتنی بر داده‌های موجود، گزارش‌های رسانه‌ای و مطالعات منتشر شده است. جنبش سبز ماهیتی سیاسی داشت و عمدتاً در تهران و شهرهای بزرگ رخ داد؛ شرکت‌کنندگان آن جوانان شهری، دانشجویان و طبقه متوسط بودند که در پی حقوق سیاسی و مشروعیت انتخاباتی بودند. در مقابل، اعتراض‌های دی‌ماه ۱۳۹۶ ریشه در مشکلات اقتصادی، فساد و بیکاری داشت؛ بدون رهبری، غیرایدئولوژیک و بیشتر در مناطق حاشیه‌ای و کارگری رخ داد. شرکت‌کنندگان اصلی آن را کارگران و جوانان بیکار تشکیل می‌دادند. اعتراض‌های آبان ۱۳۹۸ نیز در پی افزایش ناگهانی قیمت بنزین شکل گرفت و با ماهیتی اقتصادی- اجتماعی در ۲۴ استان کشور گسترش یافت. در نتیجه، مقایسه این سه دوره نشان می‌دهد که ماهیت اعتراض‌ها از سیاسی به اقتصادی- اجتماعی تحول یافته و گستره جغرافیایی آن‌ها نیز افزایش یافته است. بر این اساس، پیشنهاد می‌شود دولت و نظام سیاسی توجه جدی‌تری به مطالبات اقتصادی و معیشتی مردم داشته باشند و اصلاحات ساختاری و شفافیت در تصمیم‌گیری‌ها را در دستور کار قرار دهند.

کلیدواژه‌ها: اعتراض‌ها، دولت، جامعه، شعارهای سیاسی، مشروعیت سیاسی.

۱. دانشیار گروه علوم سیاسی، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی، قزوین، ایران.

ghorbanzadeh@soc.ikiu.ac.ir

۲. دانشجوی دکتری علوم سیاسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی، قزوین، ایران.

mohamadkankari@gmail.com

(نویسنده مسئول)

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۷/۲۶

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۴/۰۹

دوفصلنامه انقلاب پژوهی | سال سوم، شماره ۶ | پاییز و زمستان ۱۴۰۴ | صفحات ۱۲۶-۱۰۱

<https://trs.ri-khomeini.ac.ir/>

مقدمه

آزادی اجتماعات از جمله آزادی‌های اساسی و حق طبیعی بشر است که این توانایی را به هر فرد می‌دهد تا در تعیین سرنوشت سیاسی و اجتماعی خویش مؤثر باشد و مطالبات خود را در قالب اجتماعات به گوش زمامداران برساند. اعلامیه جهانی حقوق بشر (۱۹۴۸)، آزادی اجتماعات را حق بشر می‌داند. این آزادی، افراد را قادر می‌سازد تا مصالح و منافع مشترک را در قالب تجمعات بیان نموده و از آن دفاع نمایند. این نوع تجمعات می‌تواند با هدف پیگیری یا دستیابی به هدف مشترک در زمینه‌های مختلف از جمله سیاسی، مذهبی، اعتقادی، اقتصادی، شغلی، اجتماعی، ورزشی، فرهنگی یا حرفه‌ای برگزار شود (شریفیان، ۱۳۸۰، ص. ۳۹۷).

تحولات اجتماعی و سیاسی، به‌عنوان بخشی از پویایی ساختاری و روابط قدرت در جامعه که گاهی در قالب اعتراض، جنبش اجتماعی و ناآرامی عمومی ظهور می‌کنند، ناشی از تعامل پیچیده عوامل مختلف از جمله شرایط اقتصادی، فرهنگی، سیاسی و نهادی هستند. در مطالعات علمی، اعتراض‌ها به‌عنوان پدیده‌ای اجتناب‌ناپذیر در جوامعی تلقی می‌شوند که در آن‌ها تقاضاهای مردم با ساختارهای قدرت موجود در تضاد قرار دارند. این اعتراض‌ها، نه تنها به‌عنوان واکنش به شرایط فعلی، بلکه به‌عنوان ابزار تغییر و اصلاح در جامعه عمل می‌کنند. کارل دیتر آپ اعتراض را کنش جمعی افرادی می‌داند که هدف آنان، دستیابی به مقاصد خویش از طریق تأثیر بر مرجع یک هدف است (آپ، ۱۳۹۵، ص. ۸۱).

دوره زمانی ۱۳۸۸ تا ۱۳۹۸ به دلیل وقوع سه رویداد برجسته اعتراضی - اعتراض‌های پس از انتخابات ریاست جمهوری ۱۳۸۸، اعتراض‌های دی ۱۳۹۶ و آبان ۱۳۹۸ - یکی از دوران حساس تاریخ معاصر ایران محسوب می‌شود. این سه رویداد، با وجود تفاوت‌های ساختاری و علل، نشان‌دهنده خواست مردم برای عدالت، شفافیت و اصلاحات سیاسی و اقتصادی بود. از این رو، لازم است ماهیت اعتراض‌ها و مطالبات معترضان به‌دقت بررسی شود مشخص شود تا در آینده شاهد این حوادث ناگوار نبود.

۱. پیشینه پژوهش

حاجیانی در کتاب *اعتراضات و ناآرامی‌های دی‌ماه ۶۹۳۱: تحلیل‌ها و برآوردها* (۱۳۹۷)، پدیده اعتراض‌های دی‌ماه ۱۳۹۶ را از جنبه‌های مختلف سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی، رسانه‌ای و روان‌شناختی بررسی کرده است.

نظری، در پایان‌نامه «نحوه بازنمایی اعتراضات خیابانی دی‌ماه ۱۳۹۶ ایران در بخش خبری ۲۰:۳۰ سیمای جمهوری اسلامی ایران» (۱۳۹۷) آورده است: اعتراض‌ها در مدت کوتاه، ده‌ها نقطه کشور را در بر گرفت و صداوسیما ظرف دو روز از شروع ناآرامی‌ها در بخش خبری ۲۰:۳۰ به آن واکنش نشان داد. بر اساس رویکرد برساختگرا در نظریه بازنمایی، روایت رسانه‌ها از حوادث، بازنمایی ایدئولوژیک و گفتمانی و نه روایت عینی از واقعیت است. این پژوهش، نحوه نمایش طرف‌های درگیر، مسئولان داخلی و خارجی و مطالبات این تجمعات در بخش خبری ۲۰:۳۰ را در بازه زمانی یک ماه پس از شروع حوادث، با استفاده از نظریه بازنمایی و روش تحلیل محتوای کمی و کیفی بررسی کرده است.

معینی‌پور و تویانی در مقاله «پیامدهای سیاسی و اجتماعی امنیتی شدن اعتراضات در جمهوری اسلامی ایران» (۱۴۰۲)، به بررسی پیامدهای سیاسی و اجتماعی اعتراض‌ها در جمهوری اسلامی ایران پرداخته‌اند. بررسی‌های این پژوهش، با رویکردی توصیفی-تحلیلی و بر پایه چهارچوب مکتب کپنهاک، نشان می‌دهد که پیامدهای امنیتی اعتراض‌ها نه تنها خشم و بی‌اعتمادی مردم نسبت به مسئولان را افزایش داده، بلکه به ارزش‌های بنیادین جامعه، از جمله اعتقادات دینی، نیز آسیب رسانده است. افزون بر پیامدهای سیاسی و اجتماعی، امنیتی شدن اعتراض‌ها آثار اقتصادی نیز برای کشور به همراه دارد. در نهایت می‌توان گفت در جمهوری اسلامی ایران، امنیتی سازی اعتراض‌ها به ابزاری برای سوءاستفاده برخی افراد تبدیل شده که منافعشان در سرکوب و سکوت مردم است؛ به گونه‌ای که هر نهاد در شرایط بحرانی با امنیتی کردن فضا، خشم معترضان را بیشتر کرده و آنان را در برابر یکدیگر و در مقابل نظام سیاسی قرار می‌دهد. در چنین وضعیتی، نظام سیاسی یکی از مهم‌ترین ابزارهای مشروع، اما خارج از قانون خود را برای مدیریت بحران از دست داده و دیگر نمی‌تواند با اتکا به سرمایه اجتماعی، از پشتیبانی مردم در هنگام تهدیدهای امنیتی برخوردار شود؛ در نتیجه، آتش اعتراض‌ها می‌تواند پایه‌های نظام سیاسی ایران را تهدید کرده و به نابودی بکشاند.

حسینی‌جیردهی و همکاران در مقاله «واکاوی نقش شبکه‌های اجتماعی در شکل‌گیری آشوب‌های اجتماعی آبان ۱۳۹۸ در ایران» (۱۴۰۲)، به بررسی نقش شبکه‌های اجتماعی در بروز و گسترش آشوب‌های آبان ۱۳۹۸ پرداخته‌اند و این وقایع را نتیجه جنگ نرم و نبرد شناختی دشمنان جمهوری اسلامی ایران می‌دانند. به باور نویسندگان، نفوذ گسترده جوانان در پلتفرم‌های غیربومی زمینه‌ای مناسب برای هدایت اعتراض‌ها و تحریک خشونت فراهم کرده است. آنان معتقدند آشوب‌ها با بهره‌گیری از تاکتیک‌های ترکیبی همچون تحریک احساسات، یکپارچه‌سازی

مخالقان، سوءاستفاده از مسائل اقتصادی و محیطی و ترویج گرایش‌های جدایی‌طلبانه طراحی و هدایت شده‌اند. در این پژوهش، شبکه‌های اجتماعی به‌عنوان ابزاری برای «چارچین‌بندی» واقعیت معرفی شده‌اند که توانسته‌اند افکار عمومی را به این باور برسانند که شرایط اجتماعی و اقتصادی ناعادلانه است و باید با خشونت تغییر یابد. نویسندگان تأکید می‌کنند که این آشوب‌ها یک حرکت خودجوش داخلی نبوده، بلکه نتیجه برنامه‌ریزی و هدایت دشمنان در قالب جنگ نرم دیجیتال بوده است. در بخش پایانی، مقاله با نگاهی هشداردهنده، فضای مجازی را میدان اصلی نبرد قدرت‌های خارجی برای تضعیف نظام جمهوری اسلامی معرفی کرده و برای مقابله با این تهدید، بر ضرورت اقدامات پیشگیرانه شناختی، توسعه پلتفرم‌های بومی و ارتقای سواد رسانه‌ای جوانان تأکید می‌کند. این رویکرد، آشوب‌های آبان ۱۳۹۸ را نه برخاسته از نارضایتی‌های داخلی، بلکه محصول توطئه‌های خارجی می‌داند.

سردارنیا و البرزی در مقاله «تحلیل اعتراضات صنفی - اجتماعی اخیر در ایران (۱۳۹۶-۱۴۰۰)» (۱۴۰۱)، با بهره‌گیری از نظریه سیاست خیابان و روش تحلیل محتوای مطالبات معترضان صنفی و اجتماعی و اظهارات کارشناسان، بر این باورند که اعتراض‌های این دوره از نظر ماهیت، خودانگیخته، مستقیم، خیابانی و بدون رهبری مشخص بوده‌اند. این اعتراض‌ها دارای ویژگی‌هایی چون نوآوری در تاکتیک‌های مبارزاتی، بی‌اعتمادی به تشکل‌های صنفی و مدنی، استمرار و زنجیروار بودن و ارتباطات افقی با اعتراض‌های مشابه بوده‌اند. در عین حال، عوامل اقتصادی - معیشتی، سیاسی، اجتماعی، انگیزشی، محیط‌زیستی و حقوقی بر این اعتراض‌ها تأثیرگذار بوده‌اند؛ با این حال، متغیرهای اقتصادی و معیشتی نقش پررنگ‌تری داشته‌اند.

تفاوت پژوهش حاضر با مقاله مزبور در آن است که دامنه زمانی این تحقیق محدود به سال‌های ۱۳۹۶ تا ۱۴۰۰ نیست، بلکه دوره ده‌ساله ۱۳۸۸ تا ۱۳۹۸ را در برمی‌گیرد.

نوروزپور در مقاله «تحلیل اعتراض‌های سیاسی دی‌ماه ۱۳۹۶» (۱۳۹۹)، به بررسی عناصر معنایی شکل‌دهنده این اعتراض‌ها پرداخته و انگیزه‌های معترضان را در دو دسته اصلی «بنیادی» و «مقطعی» طبقه‌بندی می‌کند. به باور نویسنده، انگیزش‌های مقطعی به شرایط خاص دوران پیش از اعتراض‌ها بازمی‌گردند، در حالی که انگیزش‌های بنیادی ریشه در ساختار اجتماعی دارند. این مقاله با بهره‌گیری از نظریه آکسل هونت، به این نتیجه می‌رسد که مهم‌ترین عامل اعتراض‌های دی‌ماه ۱۳۹۶، نیازهای ذهنی و به‌ویژه احساس تبعیض و تحقیر بوده است. پژوهش حاضر با تکیه بر این یافته، در پی آن است که به بررسی تطبیقی اعتراض‌های سیاسی ایران در بازه زمانی ۱۳۸۸ تا ۱۳۹۸ بپردازد.

با بررسی منابع منتشرشده تا زمان نگارش این مقاله، اگرچه آثاری درباره هر کدام از این ناآرامی‌ها منتشر شده است، اما پژوهش مستقلی که به صورت تطبیقی به ماهیت اعتراض‌های ایران در بازه زمانی ۱۳۸۸ تا ۱۳۹۸ پرداخته باشد، یافت نمی‌شود. رسالت پژوهش حاضر، پرداختن به موضوع از این منظر خاص است. از این رو، نوآوری و تفاوت این پژوهش با آثار مشابه، در گستره موضوع آن نهفته است؛ به گونه‌ای که دامنه مطالعه محدود به یک اعتراض خاص نیست، بلکه اعتراض‌های ده ساله ۱۳۸۸ تا ۱۳۹۸ به طور تطبیقی مورد بررسی قرار گرفته‌اند.

۲. مفهوم‌شناسی

۲-۱. اعتراض‌ها^۱

اعتراض‌ها به عنوان یکی از جلوه‌های مشارکت شهروندی، امکان می‌دهد تا افراد و گروه‌ها، صدای خود را به گوش حاکمان و جامعه برسانند. این اقدامات می‌تواند صلح‌آمیز (راهپیمایی، اعتصاب غذا و نشستن در میدان‌ها) یا خشونت‌آمیز (درگیری با نیروهای امنیتی) باشند (Della Porta & Diani, 2020, p.42). البته ظهور فناوری‌های دیجیتال، شکل اعتراض‌ها را در دهه‌های اخیر، دگرگون ساخته و امکان سازمان‌دهی سریع، گسترده و غیرمتمرکز را فراهم کرده است.

۲-۲. شعارهای سیاسی^۲

شعارهای سیاسی، ابزاری قدرتمند برای فشرده‌سازی ایده‌ها، احساسات و خواسته‌های جمعی در چند کلمه هستند. این شعارها اغلب احساسات را برانگیخته و پیچیده‌ترین ایده‌های سیاسی را در چند کلمه خلاصه می‌کنند (Gamson, 1992, p.48). بنابراین شعارها نه تنها در میدان‌های اعتراض، بلکه در رسانه‌ها، پوسترهای انتخاباتی و فضای مجازی، هویت جنبش‌ها را شکل می‌دهند و مردم را به سمت هدفی واحد هدایت می‌کنند.

۲-۳. خیزش‌های اجتماعی^۳

خیزش‌های اجتماعی، جنبش‌های جمعی خودجوش یا سازمان‌یافته‌ای هستند که در واکنش به

1. protests
2. political slogan
3. social uprisings

بی‌عدالتی، فشار سیاسی یا محرومیت اقتصادی شکل می‌گیرند و هدف آن‌ها تغییر بنیادین در ساختارهای قدرت است (Tilly, 2004, p.7) برخلاف اعتراض‌های معمولی، خیزش‌ها اغلب با شدت بیشتر، گستره وسیع‌تر و تمایل به مقاومت مستقیم در برابر حکومت همراه هستند (Della Porta & Diani, 2020, p.23).

۴-۲. جنبش‌های اجتماعی^۱

جنبش‌های اجتماعی، قلب تپنده دموکراسی و نماد مقاومت مردم در برابر بی‌عدالتی، سرکوب و نابرابری هستند. جنبش‌های اجتماعی، اقدامات جمعی نسبتاً سازمان‌یافته و پایداری هستند که برای تغییر یا حفظ ساختارهای اجتماعی - سیاسی شکل می‌گیرند (Tilly, 2004, p.3) برخلاف اعتراض‌های مقطعی، این جنبش‌ها دارای اهداف بلندمدت، هویت جمعی و راهبردهای عملیاتی هستند.

۳. چهارچوب مفهومی

بحران به معنای وضعیتی است که در آن تعادل یا ثبات موجود دچار اختلال جدی شده و سیستم درگیر چه سطح فردی، سازمانی یا اجتماعی قادر به مدیریت وضعیت با روش‌های معمول خود نیست. بحران‌ها معمولاً ناگهانی، غیرمنتظره و همراه با فشار روانی یا عملیاتی بالا هستند و نیازمند پاسخ فوری و گاهی تغییر بنیادین در ساختار یا رفتارند.

از دیدگاه روان‌شناسی، بحران زمانی رخ می‌دهد که فرد با رویدادی مواجه شود که منابع مقابله‌ای او را فراتر می‌رود (James & Gilliland, 2017, p.12). در سطح سازمانی، بحران می‌تواند اعتبار، عملکرد یا بقای سازمان را تهدید کند (Coombs, 2019, p.5). لذا بحران‌ها می‌توانند ناشی از تصمیم حمله نظامی یک کشور خارجی به مرزهای خودی، یا اقدامات براندازی با هدف سرنگونی نظام در قالب قیام، شورش، تظاهرات مردمی، اعتصابات، تشدید عصیتهای قومی و نژادی و ناآرامی‌های مرتبط با آن باشند که هر یک می‌توانند از عوامل بروز بحران در یک کشور محسوب شوند. به این ترتیب، بحران به معنای عبور از مرحله‌ای پیچیده در جریان یا رویدادی مشخص تلقی می‌شود. بحران اجتماعی عبارت است از اختلالاتی که تعادل عمومی جامعه را برهم می‌زند؛ تعادلی که زمانی به خطر می‌افتد که کارکرد طبیعی و معمول زندگی اجتماعی مختل شود. در برخی موارد، بحران اجتماعی تنها بخشی از جامعه

1. social movement

را درگیر کرده یا محدود به مسائل اجتماعی مشخصی است؛ اما گاهی ابعاد گسترده‌تری یافته و بر ساختارها و نهادهای جامعه تأثیر می‌گذارد (بیرو، ۱۳۸۰، ص. ۳۴۹)؛ بنابراین هرگاه جامعه از نقطه تعادل خود خارج شود، ممکن است با بحران اجتماعی مواجه شود. بحران اجتماعی در معنای خاص، شامل مشکلات و چالش‌هایی است که نهادهای اجتماعی همچون خانواده، دولت، گروه‌های اجتماعی و روابط میان افراد را تحت تأثیر قرار می‌دهد. در معنای وسیع‌تر، این مفهوم شامل تمامی بحران‌های سیاسی، فرهنگی، اقتصادی و موارد مشابه نیز می‌شود؛ به گونه‌ای که حتی بحران‌های طبیعی نیز می‌توانند پیامدهای اجتماعی به همراه داشته باشند (آقامحسنی و خجسته باقرزاده، ۱۳۹۱، ص. ۱۴). بحران اجتماعی زمانی رخ می‌دهد که در جامعه بی‌نظمی‌هایی ایجاد شود که تعادل کلی و عملکرد عادی و هنجارمند زندگی اجتماعی را با خطر مواجه کند. این نوع بحران نشان‌دهنده آن است که جامعه توانایی مدیریت، برقراری و حفظ نظم اجتماعی را از دست داده و دیگر قادر به حل مسائل مرتبط با پیشرفت و توسعه درونی خود نیست (تاجیک، ۱۳۷۹، ص. ۳۳).

سطوح بحران اجتماعی شامل آشفتگی اجتماعی، بی‌سازمانی اجتماعی و انقلاب اجتماعی است. تغییرات در ساختارها می‌توانند باعث گسست رفتارها و روابط متقابل شوند که این امر اختلال و کاهش اثربخشی فرایند جامعه‌پذیری را در پی داشته و در نهایت، ظهور بحران‌های اجتماعی را به همراه دارد. از سوی دیگر، کاهش توانایی سازمان‌های جامعه در سازگاری با شرایط، جامعه را در معرض بحران و آشفتگی قرار می‌دهد؛ با این حال، اگر این ناسازگاری شدت یابد و عملکرد سازمان‌ها به شدت تضعیف شود، نظم اجتماعی از میان رفته و بی‌نظمی و بی‌سازمانی حاکم خواهد شد. در صورتی که این بحران‌ها به فروپاشی ساختار نهادها بینجامد، وقوع انقلاب‌های اجتماعی اجتناب‌ناپذیر خواهد بود (آزاد ارمکی، ۱۳۷۶، ص. ۲۷۵).

۱۰۸

مهم‌ترین اقسام بحران اجتماعی شامل اختلافات اجتماعی، بی‌خانمانی، مهاجرت، افزایش جرم و جنایت، بی‌اعتمادی اجتماعی، نارضایتی اجتماعی و غیره می‌شود؛ بنابراین در این پژوهش، بحران اجتماعی در قالب اعتراض‌ها مدنظر است و این پدیده زمانی شکل می‌گیرد که یک طبقه اجتماعی یا بخشی از شهروندان کشور احساس کند حقوق متناسب با ارزش‌های خود را در جامعه کسب نکرده است.

۰۴ روش تحقیق

در نوشتار حاضر از روش مقایسه‌ای برای بررسی فهم ماهیت اعتراض‌های سال ۱۳۸۸ تا ۱۳۹۸ استفاده می‌شود. روش مقایسه‌ای، یکی از قدیمی‌ترین و پرکاربردترین روش‌های تحقیق در

علوم سیاسی است که به مطالعه و مقایسه نظام‌های سیاسی، مؤسسات، فرایندها و رویدادهای سیاسی در دو یا چند واحد مختلف (مانند کشورها، مناطق یا دوره‌های زمانی) می‌پردازد. این روش به شناسایی الگوها، تفاوت‌ها، شباهت‌ها و عوامل مؤثر در تحولات سیاسی کمک می‌کند. روش مقایسه‌ای را می‌توان به‌عنوان «فرایندی منطقی برای شناخت علت و اثر طبیعی یا غیرطبیعی متغیرهای سیاسی از طریق مقایسه واحدهای سیاسی مختلف» تعریف کرد (Almond & Powell, 1966, p.20).

اهداف اصلی این روش شامل شناسایی شباهت‌ها و تفاوت‌ها بین نظام‌های سیاسی، توسعه نظریه‌های عمومی درباره ساختارها و عملکرد نظام‌های سیاسی، تعمیم یافته‌ها از موارد خاص به موقعیت‌های دیگر و شناسایی عوامل مؤثر در پایداری، تحول یا شکست نظام‌های سیاسی است. لذا روش مقایسه‌ای، فرصت‌های ارزشمندی برای یادگیری فراهم می‌سازد و دانشجویان را در معرض ایده‌ها و چشم‌اندازهای نوین قرار می‌دهد (Marsh & Stocker, 2010, p.285). مهم‌ترین موضوع در رهیافت مقایسه‌ای، مشخص نمودن موارد مشابه و متفاوت است (کوثری، ۱۳۸۷، ص. ۲۵۵). البته هر مقایسه‌ای نیازمند زمینه مشترک است؛ به این معنا، آنچه زمینه مقایسه اعتراض‌های دهه اخیر ایران را مهیا می‌سازد را می‌توان چنین خلاصه کرد: ۱. توجه به زمینه‌های اقتصادی مانند تورم، بیکاری، فقر و ...، در شکل‌گیری اعتراض‌ها؛ ۲. تغییر در ترکیب جمعیتی و فرهنگی معترضان (به‌ویژه حضور فعال جوانان و زنان)؛ ۳. تشدید واکنش‌های امنیتی - سیاسی حکومت نسبت به اعتراض‌ها. از این رو، مقایسه اعتراض‌های ۱۳۸۸ تا ۱۳۹۸ ایران نه تنها می‌تواند حاوی نوآوری‌ها نسبت به وضعیت سیاسی - اجتماعی جامعه باشد، بلکه آزمونی برای سنجش مطالبات اجتماعی آنان نیز هست. بر این اساس، در پژوهش حاضر سعی می‌شود ماهیت اعتراض‌های ۱۳۸۸ تا ۱۳۹۸ ایران مقایسه شود.

۱۰۹

۵. یافته‌ها

۱-۵. ماهیت اعتراض‌های سال ۱۳۸۸

پرتالتهاب‌ترین انتخابات ریاست‌جمهوری ایران به دوره دهم بازمی‌گردد؛ دوره‌ای که بزرگ‌ترین شکاف اجتماعی در کشور پدید آمد و اثرات عمیق آن همچنان در فضای جامعه احساس می‌شود. فعالیت انتخاباتی میرحسین موسوی با انتشار بیانیه‌ای در اسفند سال ۱۳۸۷ و اعلام کاندیداتوری آغاز شد. او در این بیانیه به دلایل ورود خود به رقابت‌های انتخاباتی پرداخت و به مسائل مهمی چون منافع محرومان و چالش‌های معیشتی مردم اشاره کرد.

دهمین دوره انتخابات ریاست جمهوری ایران، در روز جمعه ۲۲ خرداد ۱۳۸۸ برگزار شد. موقعیت و شرایط داخلی و خارجی ایران سبب شد پیش‌بینی نتیجه انتخابات دهم، با اختلاف نظرهای بسیاری روبرو شود که دامنه این اختلافات به کنش‌های سیاسی و اجتماعی گسترده در ایران و جهان قبل و بعد از برگزاری انتخابات کشیده شد. طبق اعلام رسمی وزارت کشور، محمود احمدی‌نژاد در این انتخابات با اختلاف چشمگیر آرا نسبت به میرحسین موسوی به عنوان پیروز معرفی شد. این نتیجه با اعتراض گسترده دیگر نامزدها و عده زیادی از هواداران میرحسین موسوی مواجه شد.

در مرحله اول انتخابات پیشین (۱۳۸۴) ۲۹ میلیون و ۳۶۲ هزار و ۸۶۱ نفر (نزدیک به ۶۳ درصد واجدان شرایط) آرای خود را به صندوق‌ها ریخته بودند و شدت رقابت در انتخابات دهم قابل توجه بود. ترکیب آرای داوطلبان در این انتخابات به این شرح بود: احمدی‌نژاد ۲۴ میلیون و ۵۹۲ هزار و ۷۹۳ رأی معادل تقریبی ۵/۶۲ درصد آرا؛ موسوی ۱۳ میلیون و ۳۳۸ هزار و ۱۲۱ رأی معادل تقریبی ۳۴ درصد آرا؛ رضایی ۶۷۸ هزار و ۲۴۰ رأی معادل تقریبی ۷۳/۱ درصد آرا؛ آرای باطله ۴۰۹ هزار و ۳۸۹ رأی اندکی بیش از یک درصد آرا و کروی ۳۳۳ هزار و ۶۳۵ رأی کمتر از یک درصد آرا. نمودار شماره ۱ نمایانگر توزیع آرای نامزدهاست.

نمودار شماره ۱: نتایج انتخابات ریاست جمهوری سال ۱۳۸۸ (منبع: سایت وزارت کشور)

در اولین واکنش به نتایج رأی‌گیری، اصلاح‌طلبان از تقلب گسترده در انتخابات سخن گفتند؛ بنابراین تظاهرات اعتراضی در تهران و مناطق اطراف به دعوت میرحسین موسوی و بدون دریافت مجوز از وزارت کشور برگزار شد. برخی از بازداشت‌شدگان حوادث پس از انتخابات نیز با اتهام شرکت در این تجمع‌ها مواجه شدند. تعداد شرکت‌کنندگان در این اعتراض‌ها حدود سه میلیون نفر گزارش شده است که این میزان حضور مردمی در طول تاریخ جمهوری اسلامی بی‌سابقه بود. در شیراز، اعتراض‌ها از میدان دانشجو تا خیابان چمران و منطقه معالی‌آباد بسیار گسترده و چشمگیر بود. در اصفهان نیز حملات نیروهای پلیس به معترضان

منجر به زخمی شدن تعدادی از افراد شد. در ارومیه، اعتراض‌ها از ساعت ۴ بعدازظهر در خیابان خیام جنوبی آغاز شد و با افزایش جمعیت، به چهارراه خیام و سپس سه‌راه باکری گسترش یافت. در نهایت این اعتراض‌ها با برخورد نیروهای یگان ویژه همراه شد و در تقاطع خیابان خیام و امام، درگیری شدیدی بین مردم و یگان ویژه نیروی انتظامی رخ داد که منجر به زخمی شدن چند نفر شد.

جدول زیر شهرهای محل وقوع اعتراض‌های ۱۳۸۸ را نشان می‌دهد.

جدول شماره ۱: شهرهای محل وقوع اعتراض‌های ۱۳۸۸

استان	شهر
آذربایجان شرقی	تبریز
اصفهان	اصفهان، نجف‌آباد
خراسان رضوی	مشهد
تهران	تهران
فارس	شیراز - کازرون
مرکزی	اراک
مازندران	بابل، تنکابن
فارس	شیراز

(منبع: نویسندگان)

با توجه به اطلاعات جدول شماره ۱، دامنه اعتراض‌ها بیشتر در شهر تهران است و از ۳۱ استان کشور در ۸ استان، اعتراض است و بیشترین درگیری‌ها در شهر تهران مخصوصاً در خیابان‌های انقلاب، فلسطین و ولیعصر است. پایگاه اجتماعی این جنبش، طبقه متوسط جدید از جمله روشنفکران، اساتید دانشگاه، دانشجویان، کارگران، زنان و غیره هستند. مطالبات اجتماعی در شعارهای معترضین در ۵ دی ۱۳۸۸ در قالب بی‌اعتمادی، بی‌عدالتی و هویت ملی آشکار شد.

۱-۱-۵. شعارهای ناظر بر بی‌اعتمادی اجتماعی

از جمله شعارهای حاوی بی‌اعتمادی اجتماعی در این تظاهرات عبارتند از: «ابطال انتخابات، پایان اعتراضات»، «ایرانی می‌میرد ذلت نمی‌پذیرد»، «تقلب حرام است این شعار امام است»، «تا احمدی‌نژاد، هر شب همین بساطه»، «رأی ما یک کلام، نخست‌وزیر امام»، «خمینی! کجایی؟ موسوی تنها شده» (امینی و همکاران، ۱۳۹۷، صص. ۱۸-۱۹).

هم‌زمان با پیروزی احمدی‌نژاد در انتخابات، اعتراض‌های خیابانی بخشی از معترضان به نتیجه انتخابات به دستور دو نامزد شکست‌خورده در تهران و یکی دو شهر کشور آغاز شد. شنبه ۲۳ خرداد جمعی از هواداران موسوی که با توجه به القانات هفته‌های گذشته، نتایج انتخابات آن‌ها را شوک زده کرده بود، در مقابل یکی از ستادهای موسوی در خیابان ولی‌عصر تهران تجمع کردند و شعارهای تندی مانند «استقلال، آزادی، جمهوری ایرانی» و «نه شرقی، نه غربی، دولت سبز ملی» می‌دهند (خبر تحلیلی الف، ۱۳۸۹).

۱-۲-۵. شعارهای ناظر بر بی‌عدالتی اجتماعی

مهم‌ترین شعارهای ناظر بر بی‌عدالتی اجتماعی عبارتند از: «الله‌اکبر»، «هیئات من الذله»، «نصر من الله و فتح قریب»، «برابری، برادری حکومت عدل علی»، «سکوت هر ایرانی خیانت است به میهن» (امینی و همکاران، ۱۳۹۷، ص. ۲۳).

به نظر می‌رسد طرفداران موسوی مظلومیت او را شبیه امام حسین^(ع) در سال ۶۱ هجری می‌دانند. لذا طرفداران موسوی با تشبیه این موضوع با شعارهایی بالا تظاهرات می‌کنند و حضور موسوی نیز فضای راهپیمایی را هیجانی‌تر می‌کند. موسوی اعلام می‌کند آماده‌ام هرگونه هزینه‌ای برای تحقق اهدافم بپردازم و خواستار ابطال انتخابات می‌شود. شعارهای حاوی هویت ملی در تظاهرات سال ۱۳۸۸ عبارتند از: «اوباما، اوباما، یا با اونا یا با ما»، «مرگ بر روسیه، مرگ بر چین»، «نه غزه، نه لبنان، جانم فدای ایران» (خبر تحلیلی الف، ۱۳۸۹).

باراک اوباما، رئیس‌جمهور آمریکا، در پایان جلسه گروه هشت در ایتالیا و با اشاره به آشوب‌های چند هفته‌ای در ایران و به تلافی ناکامی‌های منطقه‌ای‌اش، برنامه هسته‌ای ایران را شدیدتر از پیش مورد انتقاد قرار داد و گفت: «ما به شدت نگران رویدادهای مرتبط با انتخابات ریاست جمهوری ایران هستیم. همچنین نگران تهدید تکثیر هسته‌ای‌ایم که برنامه هسته‌ای ایران برای جهان به همراه دارد» از این منظر، رمزگشایی از عمق برنامه‌های آمریکا علیه ایران چندان پیچیده نیست. در همان زمان، دو مأمور سازمان سیا در گفتگو با شبکه سی‌ان‌ان به‌صراحت از برنامه مخفی کاخ سفید برای ایجاد تنش در ایران و درنهایت برنامه‌ریزی برای تغییر حکومت

سخن گفتند. بر اساس آنچه اوپاما در کتاب سرزمین موعود نوشته و اسناد منتشر شده در سال‌های گذشته در منابع خارجی، این برداشت حاصل می‌شود که در هنگام بروز اعتراض‌های سال ۱۳۸۸، نخستین امید دولت اوپاما این بوده است که حوادث داخلی ایران بتواند محاسبات تهران را تغییر داده و ایران را به دادن امتیاز در موضوع برنامه هسته‌ای ترغیب کند. اوپاما همچنین تصریح کرده که پس از این اتفاقات، تمایل داشته است از تظاهرات کنندگان حمایت کند؛ اما پس از مشورت با کارشناسان امور ایران در شورای امنیت ملی، به این نتیجه رسیده است که این اقدام می‌تواند منجر به نتیجه‌ای معکوس شود.

اوپاما در این رابطه می‌نویسد: «من در ابتدا وسوسه شدم حمایت قوی خود را از معترضان ابراز کنم؛ ولی وقتی با تیم امنیت ملی، نشست برگزار کردم، کارشناسان مسائل ایران به من درباره چنین اقدامی هشدار دادند. طبق گفته آن‌ها، هر اظهارنظری از جانب من، احتمالاً اثر معکوس می‌گذاشت» (اوپاما، ۱۳۹۹، ص. ۲۰۲). رئیس‌جمهور سابق آمریکا در ادامه، درباره هدفش از عدم ابراز حمایت لفظی از جنبش سبز توضیح داده است: «فعالین در داخل ایران، بیم این داشتند که هرگونه اظهار نظر حمایت‌گرانه از جانب دولت آمریکا، بهانه‌ای برای اعتبارزدایی از جنبش آن‌ها می‌شد» (اوپاما، ۱۳۹۹، ص. ۲۰۲). به دلیل همین دوگانگی‌های سیاست خارجی اوپاما در قبال جنبش سبز، طرفداران موسوی به این موضوع پی می‌برند و در شعارهای مانند «اوپاما، اوپاما، یا با او یا با ما»، به انتقاد سیاست خارجی رسمی آمریکا می‌پردازند.

معترضان، روابط چین و روسیه با ایران و حمایت این دو کشور از حکومت ایران را به دلیل سیاست‌های منفعت‌طلبانه نقد کردند و با شعارهایی مانند «مرگ بر روسیه و...»، مخالفت خود را ابراز داشتند. پس از پیروزی محمود احمدی‌نژاد در انتخابات، پوتین به او تبریک گفت که همین موضوع نیز مورد انتقاد معترضان قرار گرفت. در شعارهای بعدی تظاهرات جنبش سبز، مسائل مربوط به غزه و لبنان نیز مطرح شد. برخی گزارش‌ها حاکی از کمک‌های مالی و حمایت جمهوری اسلامی از نیروهای مقاومت اسلامی در منطقه بود و معترضان با سر دادن شعارهایی مانند «نه غزه، نه لبنان، جانم فدای ایران» به مخالفت با صرف هزینه‌های کشور برای حمایت از حزب‌الله و حماس پرداختند و بر این باور بودند که این منابع باید صرف رفع مشکلات داخلی کشور شود.

پس می‌توان گفت:

- دامنه جغرافیایی اعتراض‌ها با تمرکز بر تهران و خیابان‌های اصلی آن، نشان‌دهنده نقش محوری پایتخت به عنوان کانون اصلی اعتراض‌هاست.

- شعارها بیانگر شکست اعتماد عمومی نسبت به نظام انتخاباتی و حکومت بوده که در قالب عباراتی مانند «رای ما را دزدیدند» به وضوح نمایان شده است.

- شعارهای مرتبط با بی‌عدالتی اجتماعی، از جمله تشبیه موسوی به امام حسین^(ع)، بیانگر تمایل معترضان به ابراز مظلومیت خود از طریق اسطوره‌های دینی است.

- شعارهای مربوط به هویت ملی مانند «نه غزه، نه لبنان» نشان می‌دهد که معترضان اولویت‌های داخلی را بر منافع خارجی ترجیح می‌دهند.

- از واکنش‌های بین‌المللی، از جمله اظهارات اواما و نقش کشورهایمانند روسیه و چین، به عنوان ابزار نقد سیاست‌های خارجی جمهوری اسلامی بهره گرفته شده است.

در نهایت، این شعارها و اعتراض‌ها نشان‌دهنده نقطه اوج تلاقی مسائل سیاسی، اجتماعی و فرهنگی در دوران پس از انتخابات هستند.

۲-۵. ماهیت اعتراض‌های دی ۱۳۹۶

اعتراض‌های دی‌ماه ۱۳۹۶ در ایران، مجموعه‌ای از حرکت‌های اعتراضی بدون رهبر بود که از ۷ دی‌ماه همان سال در مشهد و استان خراسان آغاز شد. این تظاهرات که تحت عنوان «نه به گرانی» و در اعتراض به سیاست‌های دولت حسن روحانی شکل گرفت، ابتدا در شبکه‌های اجتماعی تبلیغ و سازمان‌دهی شد. در مراحل اولیه، تمرکز اعتراض‌ها بر مسائل اقتصادی مانند فساد گسترده در دولت و نرخ بالای بیکاری بود؛ با این حال، با گسترش فراخوان‌ها، دامنه خواسته‌ها فراتر از مشکلات اقتصادی رفت و ابعاد سیاسی آن پررنگ‌تر شد، به‌ویژه با افزایش اعتراض‌ها علیه نظام سیاسی ایران و اصل ولایت فقیه. با توجه به اینکه نقطه شروع اعتراض‌ها در سال ۱۳۹۶، سیاست‌های اقتصادی دولت بود، بخش قابل توجهی از شعارها در آغاز اعتراض‌ها حول مسائل معیشتی و وضعیت اقتصادی جامعه شکل گرفت. جدول شماره ۲، شهرهای محل وقوع اعتراض‌های سال ۱۳۹۶ را نشان می‌دهد.

۱۱۴

جدول شماره ۲: شهرهای محل وقوع اعتراض‌های ۱۳۹۶

شهر	استان
تبریز، ارومیه	آذربایجان غربی
اردبیل	آذربایجان شرقی
اصفهان	اصفهان

استان	شهر
البرز	کرج
بوشهر	بوشهر
تهران	تهران
خراسان شمالی	بجنورد
خراسان رضوی	مشهد، نیشابور، سبزوار، قوچان، کاشمر
خراسان جنوبی	بیرجند
سمنان	شاهرود
گلستان	گرگان
مرکزی	اراک

(منبع: نویسندگان)

اعتراض‌های دی‌ماه ۱۳۹۶ بیشتر به‌عنوان یک خیزش ضد تحقیر، تبعیض و امتیاز تلقی می‌شوند، هرچند رگه‌هایی از ایدئولوژی‌های مختلف نیز در آن دیده می‌شود. این جنبش عرفی‌گرا، اسلام‌گرایی حاکم را نفی می‌کرد و برخلاف اعتراض‌های سال ۱۳۸۸، شعارهای آن شامل باستان‌گرایی، ملی‌گرایی و مسائل اقتصادی بود. اعتراض‌های دی‌ماه ۱۳۹۶ در دولت دوم حسن روحانی، از مذهبی‌ترین شهر ایران، مشهد، آغاز و به سایر شهرها گسترش یافت. طبق جدول شماره ۲، دوازده استان درگیر این اعتراض‌ها بودند و ابعاد آن نسبت به سال ۱۳۸۸ وسیع‌تر بود. شعارهای اعتراض‌های سال ۱۳۹۶ را می‌توان در سه دسته کلی تقسیم‌بندی کرد: شعارهایی ناظر بر هویت ملی، شعارهایی مربوط به نابرابری اقتصادی و شعارهایی بیانگر بی‌اعتمادی سیاسی.

۱۱۵

۱-۲-۵. شعارهای ناظر بر هویت ملی

تا آغاز ورود مدرنیته غربی به ایران، میان اسلام و عناصر هویتی ایرانیان، تضاد و تناقضی احساس نمی‌شد. در دوره‌های مشروطه و پهلوی، نوعی گرایش به بازشناسی و بازگشت به تاریخ ایران پیش از اسلام پدیدار شد که به آن اندیشه ایران‌شهری یا باستان‌گرایی گفته می‌شود. عنصر محوری این اندیشه ایران باستان است و اصلی‌ترین نهاد ایران باستان نیز سلطنت است

(کلهرودی، ۱۴۰۲، ص. ۷۱). از ویژگی‌های برجسته این جریان فکری می‌توان به ملی‌گرایی باستان محور و اسطوره‌گرا، مخالفت با نمودهای اسلامی در هویت ایرانی، عرب‌ستیزی، تلاش برای پالایش زبان فارسی از واژگان عربی و باور به ضرورت تمرکزگرایی و حکومت مطلقه در سیاست اشاره کرد (حقی‌پناه، ۱۳۷۶، ص. ۷۱).

در اعتراض‌های دی ۱۳۹۶، شعارهای باستان‌گرایی نمود پیدا می‌کند و معترضان با شعارهایی مانند «ایران وطن ماست، کوروش پدر ماست»، «ما آریایی هستیم، عرب نمی‌پرستیم» و «اسلامو پله کردین، مردمو ذله کردین»، از اندیشهٔ ایران‌شهری دفاع می‌کنند. رویکرد احیای شکوه ایران باستان دو هدف اصلی دارد:

۱. از طریق طرح مفهوم ایران‌شهری به‌عنوان یک ایدئولوژی، به جهان‌بینی اسلامی تردید وارد کرده و از شکوه ۲۵۰۰ ساله ایران در برابر تاریخ ۱۴۰۰ ساله اسلام دفاع کند.
 ۲. تلاش برای برقراری ارتباط با فرهنگ غرب و ایجاد شباهت‌هایی به‌منظور فراهم کردن زمینه‌ای برای فاصله گرفتن از هویت اسلامی، به‌طوری‌که اسلام و اعراب به‌عنوان عوامل اصلی عقب‌ماندگی ایران معرفی شوند.
- شعارهای اعتراض‌های دی ۱۳۹۶ نسبت به سال ۱۳۸۸ بیشتر حول محور حقوق سیاسی و مدنی شکل گرفته‌اند؛ با این حال، معترضان، به‌ویژه پیش از اسلام، توجه ویژه‌ای به هویت ایرانی دارند و مدینه فاضله خود را در اندیشه ایران‌شهری جستجو می‌کنند.

۲-۲-۵. شعارهای ناظر بر نابرابری اقتصادی

شعارها از جمله موارد بسیار گویا برای تشخیص اقشار مشارکت‌کننده در اعتراض‌ها هستند و از نوع دغدغه‌ها و ادبیات می‌توان سطح درآمد و تحصیلات افراد مشارکت‌کننده را حدس زد. محور برخی شعارها مانند «استثمار، بیکاری، مرگ بر سرمایه‌داری»، «نان، کار، آزادی» و «گرانی، تورم، بالای جان مردم» (ماهنامه کارگری، ۱۳۹۸). بیشتر به اقشار کم‌درآمد مربوط بود. شعارهایی مانند «کاسپین دزدی کرده، دولت حمایت کرده» و «دولت اعتدالی با وعده‌های تو خالی» با رنگ‌وبوی اقتصادی به توصیف فقر و محرومیت در میان طبقات مختلف اجتماعی اشاره دارد. شعارهایی مانند «شعار هر ایرانی مرگ بر گرانی» با رنگ‌وبوی اقتصادی به توصیف فقر و محرومیت در میان طبقات مختلف اجتماعی اشاره دارد. شعارهایی با طرح فساد دولتی مانند «ملت ما بیدار است، از دزدی بیزار است، مرگ بر اختلاس» به اختلاس‌های مختلف در کشور از جمله بابک زنجانی و محمودرضا خاوری اشاره می‌کند. بخش دیگر شعارهای اقتصادی مانند «لیسانسه‌ها بیکارن... مرفهان بی‌درد مایه درد ملت» به نابرابری اجتماعی و

انحصار منابع به گروه‌های خاص اشاره دارد (امینی و همکاران، ۱۳۹۷، ص ۲۵). تعدادی از شعارها نیز ناظر به مسائل سیاسی است و مضامین این شعارها حول ارزش‌های سیاسی جامعه، ساختار قدرت، نظام سیاسی حاکم، نهادهای سیاسی و برخی از شخصیت‌های سیاسی، اعمال و سیاست‌های آنهاست. با توجه به شعارهای مزبور، خاستگاه اصلی اعتراض‌های ۱۳۹۶، طبقات فقیر و حاشیه‌نشین به لحاظ اجتماعی - اقتصادی و تحصیل کردگان بیکاری هستند که از سوی نخبگان جامعه نادیده گرفته شده‌اند و فساد اقتصادی، زمینه‌ساز محرومیت اقتصادی آنان شده است. برخلاف اعتراض‌های ۱۳۸۸ که بیشتر به موضوعات حقوق سیاسی، مدنی و اجتماعی می‌پرداخت.

معترضان عملکرد دولت، برخی سازمان‌ها و شخصیت‌های دولتی را عامل وضعیت موجود دانسته و سیاست‌های حمایت‌گرایانه آنان از مؤسسات مالی و اعتباری را به‌عنوان نشانه‌ای از عدم شفافیت و همکاری با این مؤسسات مورد انتقاد قرار داده‌اند. آن‌ها صندوق‌های شبه‌دولتی را یکی از اصلی‌ترین عوامل فساد اقتصادی معرفی کرده‌اند. شعارهایی همچون «کاسپین دزدی کرده، دولت حمایت کرده»، «به ما خیانت شده، نقض امانت شده» و «دزد غارت می‌کند، دولت حمایت می‌کند»، «نصر من الله فتح قریب مرگ بر این دولت مردم فریب» به‌وضوح بازتاب‌دهنده دیدگاه و نارضایتی معترضان است (خبرگزاری مشرق، ۱۳۹۶/۲/۲۰) از طرفی، دولت به علت کم‌توجهی به افشار آسیب‌پذیر جامعه، از جمله کارگران و بازنشستگان و همچنین مدیریت نادرست در رفع مشکلات اقتصادی با انتقادهایی مواجه شده است.

۳-۲-۵. شعارهای ناظر بر بی‌اعتمادی سیاسی

۱۱۷

شعارهایی با مضامین مبتنی بر نمادهای ایران باستان و اسطوره‌های ایرانی نیز از دیگر محورهای مطرح‌شده در اعتراض‌ها بوده‌اند که البته تنها تعداد محدودی از شعارها را شامل می‌شوند از جمله «فرزند کور شیم، کانون شور شیم» (امینی و همکاران، ۱۳۹۷، ص ۲۷).

چنین شعارهایی در مهم‌ترین شهر مذهبی ایران، مشهد روبروی درب آرامگاه امام هشتم بیان شد و این موضوع برای اولین بار رخ داد. شهر مشهد یکی از شهرهای سنتی و اسلامی ایران از لحاظ پایگاه اجتماعی از خانوارهای سنتی - مذهبی تشکیل شده است و این سؤال مطرح می‌شود که چرا شعارهای سلطنت‌طلبی و باستان‌گرایی در این شهر مذهبی مطرح می‌شود؟ به‌زعم نویسندگان، انتخاب طرح این شعارها از سوی معترضین، اعتراض به وضع بد اقتصادی کشور است و می‌خواهند با مقایسه حکومت در زمان پهلوی و جمهوری اسلامی به ثبات اقتصادی برسند. طبق منابع موجود، رضاشاه برای تأمین هزینه دولت و درآمدهای حکومت

از مالیات مستقیم و غیرمستقیم استفاده کرد (آبراهامیان، ۱۳۹۲، صص. ۱۸۱-۱۴۸). براین اساس، اقدامات زیربنایی اقتصادی رضاشاه فقط بر اساس درآمدهای مالیاتی کشور بدون احتساب فروش اقلام نفتی بوده است و در نتیجه، کشوری که از طریق درآمدهای مالیاتی اداره شود کمتر دچار فساد و اختلاس می‌شود. البته از لحاظ حقوق سیاسی و آزادی‌های سیاسی، مدنی و اجتماعی بسیار ضعیف و شکننده بود. پس می‌توان گفت: شعارهای معترضین در حمایت از دوران پهلوی در دی ۱۳۹۶ با برداشت معترضان از اقدامات اقتصادی و رفاه نسبی کشور در زمان پهلوی اول و دوم مرتبط است.

شعارها به این موضوع اشاره دارند که پیشرفت اقتصادی و رفاه نسبی در کشور وجود داشته است، با این تفاوت که درآمدهای دوران پهلوی اول بیشتر از مالیات‌های مستقیم و غیرمستقیم تأمین می‌شد؛ با این حال، در زمان پهلوی دوم، درآمدهای کشور از فروش اقلام نفتی حاصل می‌شد و کشور در مسیر پیشرفت اقتصادی قرار داشت (زیباکلام، ۱۳۹۰، ص. ۱۷).

در مجموع، اعتراض‌های دی ۱۳۹۶ حول محورهای فقر، محرومیت در میان طبقات مختلف، فساد در بخش‌های دولتی و بی‌عدالتی اقتصادی شکل می‌گیرد و خاستگاه اصلی اعتراض‌های ۱۳۹۶ را طبقات فقیر و حاشیه‌ای به لحاظ اجتماعی، اقتصادی و تحصیل‌کردگان بیکاری تشکیل داده‌اند؛ بنابراین می‌توان مهم‌ترین عامل پیدایش آن اعتراض‌ها را مشکلات اقتصادی کشور و فقدان برنامه منسجم برای برون‌رفت از این مشکلات دانست.

۶. ماهیت اعتراض‌های آبان ماه ۱۳۹۸

اعتراض‌های آبان ۱۳۹۸ از نیمه‌شب پنجشنبه ۲۴ آبان آغاز شد؛ زمانی که دولت به‌صورت ناگهانی از افزایش قیمت بنزین به دو نرخ جدید سهمیه‌ای ۱۵۰۰ تومانی و آزاد ۳۰۰۰ تومانی خبر داد. این تصمیم که بدون اطلاع‌رسانی قبلی و در حالی اعلام شد که مسئولان دولتی تا روز ۲۳ آبان شایعه گرانی بنزین را تکذیب می‌کردند، موجی از نارضایتی در میان مردم ایجاد کرد و منجر به بروز اعتراض‌هایی در صبح جمعه ۲۵ آبان در برخی شهرها شد. در ابتدا، این اعتراض‌ها ماهیتی مسالمت‌آمیز داشت و به نظر می‌رسید با مدیریت نیروهای پلیس، اوضاع به شکلی منطقی و آرام کنترل خواهد شد؛ با این حال، در روزهای شنبه و یکشنبه، ۲۵ و ۲۶ آبان، ناآرامی‌ها شدت گرفت. هرچند مدت‌زمان این ناآرامی‌ها کوتاه بود، اما میزان خشونت، تخریب اموال عمومی و اقدامات غیرمدنی صورت‌گرفته در این اعتراض‌ها، آن را از نمونه‌های مشابه در سال‌های گذشته متمایز کرد. به گونه‌ای که *روزنامه ایران عصر* - ارگان رسمی دولت - در گزارشی در روز چهارشنبه ۲۹

آبان، از حجم بالای خسارت‌ها خبر داد. بر اساس این گزارش، تنها در ۴ شهر کشور، حدود ۴۵۰ بانک، ۸۰ فروشگاه زنجیره‌ای، ۱۲۰ دستگاه آمبولانس، ۴۰ پایگاه اورژانس و ۱۸۰ جایگاه سوخت تخریب شدند و میزان خسارت وارده بالغ بر ۲۳۳۳ میلیارد تومان برآورد شد (<https://www.tabnak.ir/fa/news/938745>) این رقم در حالی اعلام شد که به نوشته روزنامه ایران، هنوز اکثریت شهرها، آمارهای خود از خسارت‌های وارده را اعلام نکرده بودند. جدول شماره (۳)، نشانگر شهرهای محل وقوع اعتراض‌هاست.

جدول شماره ۳: شهرهای محل وقوع اعتراض‌های ۱۳۹۸

استان	شهر
آذربایجان غربی	تبریز
آذربایجان شرقی	ارومیه، بوکان
اصفهان	اصفهان، بهارستان، فولادشهر و نجف‌آباد
البرز	کرج، فردیس، گلشهر، مشکین‌دشت و هشتگرد
ایلام	ایلام
بوشهر	بوشهر، جم، چغادک، کنگان و عسلویه
تهران	تهران، اسلام‌شهر، بومهن، بهارستان، پاکدشت، پردیس، پرنده، تهرانسر، حسن‌آباد، دماوند، رباط‌کریم، سلطان‌آباد، شهرک اندیشه، شهر قدس، شهریار، فیروزکوه، مارلیک، ملارد و ورامین
خراسان رضوی	مشهد و نیشابور
خراسان جنوبی	بیرجند
سیستان و بلوچستان	زاهدان
فارس	شیراز، داراب، صدرا، فسا و کازرون
قزوین	قزوین
قم	قم

استان	شهر
خوزستان	امیدیه، اهواز، آبادان، خوزستان، بهبهان و ماهشهر
زنجان	زنجان
سمنان	شاهرود، گرمسار و مهدی شهر
کردستان	سندج و میوان
کرمان	کرمان، رفسنجان، سیرجان، کهنوج و کیان شهر
کرمانشاه	کرمانشاه و جوانرود
کهگیلویه و بویراحمد	یاسوج و گچساران
گلستان	گرگان
گیلان	رشت
لرستان	خرم آباد، پلدختر و دورود
مازندران	ساری، بهشهر، عباس آباد و قائم شهر
مرکزی	-
یزد	-
چهارمحال و بختیاری	-

(منبع: نویسندگان)

با توجه به مندرجات جدول شماره ۳، دامنه اعتراض‌های سال ۱۳۹۸ نسبت به سال‌های گذشته افزایش یافته است. در این دوره از اعتراض‌ها نیز مانند اعتراض‌های پیشین، بخشی از شعارها پیرامون تلاش برای اتحاد میان گروه‌های مختلف مردمی و بسیج آنان است و از گروه‌های مختلف به‌عنوان گروه‌های مورد تأکید جهت عمومیت بخشی به این عمل اعتراضی دعوت به عمل آمده است. اعتراض‌های این دهه را می‌توان عمدتاً ناشی از گروه‌ها و طبقاتی دانست که به‌نوعی در برنامه‌ریزی‌های دولتی مورد غفلت قرار گرفته‌اند یا در حاشیه قرار داشته‌اند؛ طبقات متوسط و مستضعفی که احساس کرامت آن‌ها خدشه‌دار شده و به دلیل سوءمدیریت اقتصادی، احساس حقارت اجتماعی را بیش از پیش تجربه کرده‌اند.

۱-۶. شعارهای ضد حکومتی

شعارهای اعتراض‌های سال ۱۳۹۸ رنگ تند به خود می‌گیرد و شامل چنین شعارهایی می‌شود: «اصلاح‌طلب، اصول‌گرا دیگه تموم ماجرا و...» (امینی و همکاران، ۱۳۹۷، ص. ۲۶).

یکی از مهم‌ترین مسائل مورد توجه معترضین نسبت به دوره‌های قبل این بود که شعارها به سمت نظام سیاسی بود و مشکلات جامعه را ناشی از ساختار سیاسی کشور می‌بینند و به شعارهایی مانند «جمهوری اسلامی؛ نمی‌خوایم نمی‌خوایم» (ماهانامه کارگری، ۱۳۹۸). به این علت توجه شده است که معترضین بر این باور هستند کشور در دست افراد نظامی و روحانی است و معترضین بر این باورند که نظامیان از اصول و اهداف اولیه خود یعنی دفاع از ایران و مردم در مقابل تهاجم خارجی، دور شده‌اند و بیشتر پروژه‌های عمرانی در شهرها در اختیار سپاه یا شرکت‌های وابسته آن است.

شعار «اصلاح‌طلب، اصول‌گرا، دیگه تمومه ماجرا»، سیاسی است و به‌طور مستقیم دو جناح اصلی سیاسی کشور یعنی اصلاح‌طلبان و اصول‌گرایان را نشانه رفته است. این شعار نخستین بار در جریان تجمع اعتراضی دانشجویان در روز شنبه ۹ دی ۱۳۹۶ در مقابل سردر دانشگاه تهران در اعتراض‌های دی ۱۳۹۶ از سوی دانشجویان چپ سر داده شد و بازتاب فوق‌العاده‌ای یافت، به‌طوری‌که در اعتراض‌های بعدی در شهرهای مختلف به گوش رسید. به نظر می‌رسد این شعار به دلیل عدم کفایت و ناشایستگی این دو جریان در بروز مشکلات و حوادث کشور از سوی معترضان مطرح می‌شود و این دو گروه از سال ۱۳۹۴ به بعد نتوانستند اعتماد سیاسی اکثریت مردم را در راستای اهداف خود کسب نمایند.

شعارهای اعتراضی این دوره، حول دو محور اقتصادی و سیاسی قابل بررسی است که معترضان با طرح شعارهایی مانند «ستم، سرکوب، استثمار، منطبق سرمایه‌دار» (ماهانامه کارگری، ۱۳۹۸). انحصار امتیازات اقتصادی، درآمدها و منابع نفتی را به برخی از گروه‌ها نقد می‌کنند و توزیع نابرابر و ناعادلانه ثروت‌ها را از عوامل اصلی مشکلات اقتصادی در جامعه می‌دانند.

۲-۶. شعارهای ناظر به مسائل اجتماعی

شعارهای دارای بار سیاسی اعتراض‌های سال ۱۳۹۸ شامل موارد زیر است: «ایستاده‌ایم در سنگر، دانشجو و کارگر، دانشجو، کارگر / علیه ستمگر، ایرانی با غیرت / حمایت حمایت، ملت چرا نشستی؟ منجی خود تو هستی، رفراوندوم، رفراوندوم / تنها راه نجات ایران، رفراوندوم، رفراوندوم / راه نجات مردم، قانون اساسی / رفراوندوم رفراوندوم، اصلاحات، رفراوندوم / رمز فریب مردم، چه دی باشه چه آبان، پیکار کف خیابان، از تهران تا بغداد، شعار ما انقلاب، نان،

کار، آزادی، حکومت شورایی، به من نگو فتنه گر، فتنه تویی ستمگر، ما بچه‌های جنگیم، بجنگ تا بجنگیم، بترسید، بترسید، ما همه با هم هستیم، دشمن ما همین جاست، دروغ می‌گن آمریکاست، مرگ بر دروغ‌گو و غیره» (جوهری لنگرودی، ۲۰۲۰).

معترضان همچنین در شعارهایی مانند «ایستاده‌ایم در سنگر، دانشجو و کارگر»، سیاست‌های حمایتی اقتصادی دولت از کشورهای مسلمان را نیز یکی از عوامل تأثیرگذار بر وضعیت نامساعد اقتصادی کشور قلمداد کرده و درخواست کرده‌اند که این سیاست‌ها متوقف شده و تمرکز بیشتری بر مسائل مردم داخلی معطوف شود. همچنین در پاسخ به اظهارات مقامات دولتی که بسیاری از مشکلات داخلی را به عواملی خارجی نظیر تحریم‌ها و فشارهای آمریکا نسبت می‌دهند، تلاش کرده‌اند رویکرد انتقادی اتخاذ کنند تا با طرح شعار، سخنان آن‌ها را در خصوص دخالت دست‌های بیگانگان خارج از کشور در پشت بحران‌ها و مشکلات داخلی و وضعیت نابسامان اقتصادی را مورد انتقاد قرار داده و ریشه آن‌ها را به عوامل داخلی، ضعف مدیریت و سیاست‌های نادرست سیاسی نسبت دهند مثل «دشمن ما همین جاست، دروغ می‌گن آمریکاست، مرگ بر دروغ‌گو» (جوهری لنگرودی، ۲۰۲۰).

شعارهای سال ۱۳۹۸ که به سمت جامعه مدنی سوق پیدا کرده، متمرکز بر فراندوم^۱ است که یکی از راه‌های دموکراسی مستقیم در کنار پله‌بی‌سیت^۲، ابتکار عام و بازخوانی است. فراندوم شیوه‌ای است که با مراجعه مستقیم به آرای مردم، اتخاذ تصمیم می‌شود و روندی است که از طریق آن، نظر مردم در مورد اقدام یا قانون اساسی پرسیده می‌شود (عالم، ۱۳۸۹، ص. ۳۱۶). معترضین به دنبال فراندوم هستند تا بتوانند سیاست‌های سطح کلان و خرد را مورد انتقاد و بازنگری قرار دهند. شعارهایی مانند «ما بچه‌های جنگیم، بجنگ تا بجنگیم، بترسید، بترسید، ما همه با هم هستیم»، به نقش اتحاد معترضین در مقابل نظام سیاسی کشور اشاره دارد و از افشار خاکستری می‌خواهند که به این اعتراض‌ها بپیوند تا بتواند تغییراتی در کشور ایجاد کنند.

با توجه به عبارات بالا می‌توان این‌گونه استنباط کرد:

۱. افزایش دامنه اعتراض‌ها و تمرکز بر طبقات متوسط و مستضعف، نشانگر نارضایتی گسترده از سوءمدیریت اقتصادی و احساس حقارت اجتماعی است.
۲. شعارهای ضد حکومتی بیانگر این است که معترضین ریشه مشکلات را در حکومت جستجو می‌کنند.

1. référendum

2. plebiscitum

۳. انتقاد از جناح‌های اصول‌گرا و اصلاح‌طلب نشان‌دهنده عدم اعتماد عمومی به این دو جریان سیاسی است.

۴. محوریت اقتصادی شعارها، بیانگر نابرابری توزیع ثروت و انحصار امتیازات به‌عنوان عامل اصلی نارضایتی اجتماعی است.

۵. شعارهای سیاسی - اجتماعی، نشان‌دهنده تأکید معترضین بر عوامل داخلی بحران‌ها و رد دخالت خارجی به‌عنوان دلیل مشکلات است.

درنهایت، تأکید بر «رفراندوم»، بیانگر تمایل به مشارکت مستقیم مردم در تصمیم‌گیری‌های کلان است.

۷. مقایسه ماهیت اعتراض‌های ایران از ۱۳۸۸ تا ۱۳۹۸

در پرتو بررسی مختصات و مشخصات سه اعتراض مزبور، ماهیت اعتراض‌های رخ داده در ایران در سال ۱۳۸۸، ۱۳۹۶ و ۱۳۹۸ به‌اختصار و به‌عنوان جمع‌بندی مباحث پژوهش در جدول شماره ۴ بیان می‌شود.

جدول شماره ۴: بررسی مقایسه‌ای اعتراض‌های سال‌های ۱۳۸۸، ۱۳۹۶ و ۱۳۹۸

محل اعتراض‌ها	شرکت‌کنندگان	علت اصلی	جنبه اعتراض‌ها
عمدتاً در مراکز دانشگاهی و مناطق شهری تهران و شهرهای بزرگ.	عمدتاً جوانان شهری، دانشجویان، طبقه متوسط شهری، هواداران و فعالان سیاسی اصلاح‌طلب.	ادعای تقلب در انتخابات ریاست جمهوری.	اعتراض‌های سیاسی ۱۳۸۸
بیشتر در مناطق حاشیه‌ای و کارگری شهرها.	کارگران، جوانان بیکار، زنان و برخی فعالان اجتماعی.	مشکلات اقتصادی، قیمت بالای مواد غذایی، بیکاری، فساد و نارضایتی از عملکرد دولت.	اعتراض‌های اقتصادی - سیاسی ۱۳۹۶
در شهر و روستا با تمرکز در مناطق حاشیه‌ای و کارگری	عمدتاً طبقات کارگر، جوانان بیکار و مردم عادی در مناطق حاشیه‌ای شهرها و روستاها	افزایش غافلگیرانه قیمت بنزین، بحران اقتصادی، ناامیدی از آینده و نارضایتی از مدیریت دولت.	اعتراض‌های اقتصادی - اجتماعی ۱۳۹۸

(منبع: نویسندگان)

نتیجه‌گیری

اعتراض‌ها به‌عنوان پدیده‌ای جامعه‌شناختی، نمایانگر واکنش‌های جمعی جامعه نسبت به شرایط نابسامان اقتصادی، سیاسی و اجتماعی است. این نارضایتی‌ها عموماً ریشه در تعارض‌های ساختاری، ناکارآمدی حکومتی یا تأثیرات فشارهای خارجی دارند. اعتراض‌ها در ایران، از سال ۱۳۸۸ که در اشکال مختلف همچون جنبش سبز (۱۳۸۸)، اعتراض‌های دی (۱۳۹۶) و اعتراض‌های آبان (۱۳۹۸) بروز یافتند، هر یک بازتاب‌دهنده بخشی از نارضایتی‌های جامعه نسبت به وضعیت موجود بوده‌اند. در این پژوهش تلاش شد تا به این پرسش پاسخ داده شود که شباهت و تفاوت ماهوی اعتراض‌های سه‌گانه مزبور چیست. یافته پژوهش با استفاده از روش مقایسه‌ای مشخص شد و بیان شد اعتراض‌های سال ۱۳۸۸ عمدتاً ماهیت سیاسی داشت و بر موضوعاتی نظیر تقلب در انتخابات تمرکز داشت. با این حال، در سال ۱۳۹۶ ماهیت اعتراض‌ها دستخوش تغییر شد و بیشتر جنبه اقتصادی - سیاسی یافت. اعتراض‌های آبان ۱۳۹۸ نیز ماهیت تلفیقی اقتصادی و اجتماعی داشت. یکی از موضوعاتی که در این پژوهش به آن پرداخته شد، گستره جغرافیایی اعتراض‌های طی این سال‌ها بود. در سال ۱۳۸۸، ۸ استان کشور درگیر اعتراض‌های سیاسی بود؛ با وجود این، اعتراض‌های سال ۱۳۹۶ به دوازده استان گسترش یافت و اعتراض‌های سال ۱۳۹۸، ۲۴ استان کشور را به درجات مختلف دچار ناآرامی کرد. نتایج این بررسی نشان داد که عمده اعتراض‌های کشور در بازه زمانی ۱۳۸۸ تا ۱۳۹۸ ماهیت اقتصادی و معیشتی داشته است که با توجه به شرایط خاص سیاسی و اجتماعی موجود، دامنه تأثیر آن‌ها گسترش یافته است.

ملاحظات اخلاقی

حامی مالی: مقاله حامی مالی ندارد.

۱۲۴

مشارکت نویسندگان: تمام نویسندگان در آماده‌سازی مقاله مشارکت داشته‌اند.

تعارض منافع: بنا بر اظهار نویسندگان در این مقاله هیچ‌گونه تعارض منافی وجود ندارد.

تعهد کپی‌رایت: طبق تعهد نویسندگان حق کپی‌رایت رعایت شده است.

منابع

- آبراهامیان، یرواند (۱۳۹۲). *ایران بین دو انقلاب*. ترجمه احمد گل محمدی و محمدابراهیم فتاحی، تهران: نی، چاپ ۲۰.
- آپ، کارل دیتز (۱۳۹۵). *جنبش اجتماعی و اعتراض سیاسی: نظریه‌ها و رویکردها*. ترجمه مجید عباسی، تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی.

- آزاد ارمکی، تقی (۱۳۷۶). *جامعه‌شناسی ابن خلدون*. تهران: تیان.
- آقامحسینی، وحید و خجسته باقر زاده، حسن (۱۳۹۱). نقش اینترنت به‌عنوان رسانه‌ای اجتماعی در مدیریت بحران اجتماعی. *فصلنامه رسانه‌های دیداری و شنیداری*، ۸(۱۹)، ۴۶-۲۵.
[doi: 20.1001.1.26454696.1391.8.19.2.1](https://doi.org/10.22054/qjss.2023.67839.2525)
- امینی، سعیده، امید، فاطمه و انتظاری، اردشیر (۱۴۰۱). مضامین شعارها در اعتراضات سه دهه اخیر ایران. *فصلنامه علوم اجتماعی*، ۲۹(۹۷)، ۱-۳۸.
<https://doi.org/10.22054/qjss.2023.67839.2525>
- اوپاما، باراک (۱۳۹۹). سرزمین موعود. ترجمه محمد معماریان، تهران: امیرکبیر، چاپ ۳.
- بیرو، آلن (۱۳۸۰). *فرهنگ علوم اجتماعی*. ترجمه باقر ساروخانی، تهران: کیهان، چاپ ۴.
- تاجیک، محمدرضا (۱۳۷۹). مدیریت بحران. تهران: فرهنگ گفتمان.
- جواهری لنگرودی، امیر (۲۰۲۰). واری و چشم‌انداز شعارهای اعتراضی ماه‌های آبان، آذر و دی ۱۳۹۸ در ایران. <https://nedayeazady.org>
- حاجانی، ابراهیم (۱۳۹۷). *اعتراضات و ناآرامی‌های دی‌ماه ۱۳۹۶: تحلیل‌ها و برآوردها*. تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی.
- حسینی جیردهی، حسین، باوندی پوری، محمد و محمودی رجاء، سید زکریا (۱۴۰۲). واکاوی نقش شبکه‌های اجتماعی در شکل‌گیری آشوب‌های اجتماعی آبان ۱۳۹۸ در ایران. *فصلنامه آفاق امنیت*، ۱۶(۵۸)، ۴۹-۱۱. [doi:20.1001.1.25381857.1402.16.58.1.1](https://doi.org/10.22054/qjss.2021.64113.2938)
- حق‌پناه، جعفر (۱۳۷۶). هویت ایرانی: چند برداشت. کیهان فرهنگی، ۱۳۵، ۷۴-۷۰.
<https://ensani.ir/fa/article/239904>
- خبر تحلیلی الف (۳۱/۱/۱۳۸۹). درباره شعارهای جنبش سبز. <https://old.alef.ir/vdca66ni.49noy15kk4.html?69141>
- خبرگزاری مشرق (۲۰/۰۲/۱۳۹۶). تجمع سرمایه‌گذاران کاسپین و شعار علیه دولت. <https://www.mashreghnews.ir/news/722829>
- روزنامه ایران (۲۹ آبان ۱۳۹۸). حداقل ۲۳۳۳ میلیارد تومان در آتش سوخت. به نقل از پایگاه تابناک، <https://www.tabnak.ir/fa/news/938745>
- زیباکلام، صادق (۱۳۹۰). *مقدمه‌ای بر انقلاب اسلامی*. تهران: روزنه، چاپ ۸.
- سردارنیا، خلیل و البرزی، هنگامه (۱۴۰۱). تحلیل اعتراضات صنفی - اجتماعی اخیر در ایران از منظر نظریه سیاست‌های خیابان. *فصلنامه راهبردی سیاست*، ۱۱(۴۰)، ۱۵۰-۱۰۷.
<https://doi.org/10.22054/qjss.2021.64113.2938>

- شریفیان، جمشید (۱۳۸۰). *راهبرد جمهوری اسلامی ایران در زمینه حقوق بشر در سازمان ملل متحد*. تهران: مرکز چاپ انتشارات وزارت امور خارجه.
- عالم، عبدالرحمان (۱۳۸۹). *بنیادهای علم سیاست*. تهران: نی، چاپ ۲۱.
- کلهرودی، سید نوید (۱۴۰۲). *ایران‌شهر، ایدئولوژی و تخیل*. تهران: قصیده‌سرا.
- کوثری، مسعود (۱۳۸۷). *روش مقایسه‌ای*. در *رهیافت و روش در علوم سیاسی*، تهران: سمت.
- منوچهری، عباس و همکاران (۱۳۸۷). *رهیافت و روش در علوم سیاسی*. تهران: سمت
- معینی پور، مسعود و توبیانی، منصور (۱۴۰۲). *پیامدهای سیاسی و اجتماعی امنیتی شدن اعتراضات در جمهوری اسلامی ایران*. فصلنامه علوم سیاسی، ۲۶(۳)، ۱۰۳-۲۶۳-۲۳۳.
- <https://doi.org/10.22081/psq.2024.66701.2795>
- نظری، علیرضا (۱۳۹۷). *نحوه بازنمایی اعتراضات خیابانی دی‌ماه ۱۳۹۶ ایران در بخش خبری ۲۰:۳۰ سیمای جمهوری اسلامی*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده علوم ارتباطات، دانشگاه علامه طباطبایی.
- <https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/a8cdb22e86ebce71d8d1610a8e4619b9>
- نوروزپور، مرتضی (۱۳۹۹). *تحلیل اعتراض‌های سیاسی دی‌ماه ۱۳۹۶*. پژوهشنامه علوم سیاسی، ۱۴(۴)، ۵۶-۲۲۰-۱۸۵.
- <https://doi.org/10.22034/ipsa.2019.391>
- ماهنامه کارگری (۱۳۹۸). *نابودی سرمایه‌داری، شرط رهایی کارگران*. ۷۳.
- <https://siah-kal.com/kargari/kargari-sarsokhan-73.htm>
- Almond, G. A. & Powell, B. B. (1966). *Comparative politics: A developmental approach*. Boston: Little, Brown and Company.
- Coombs, W. T. (2019). *Ongoing crisis communication: Planning, managing, and responding*. (5th ed), SAGE Publications.
- Della Porta, D. & Diani, M. (2020). *Social Movements: An Introduction*. (3rd ed), Hoboken, NJ: Wiley-Blackwell.
- Gamson, W. A. (1992). *Talking Politics*. Cambridge University Press.
- James, R. K. & Gilliland, B. E. (2017). *Crisis intervention strategies*. (8th ed), Cengage Learning.
- Marsh, D. M., & Gerry, S. (2010). *Theory and Methods in, Political Science*. Published by: palgrave macmillan.
- Tilly, C. (2004). *Social movements, 1768–2004*. Boulder, CO: Paradigm Publishers.